

УДК 364-787.3-053.6-056.49

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.4>

Наталія ДІДИК

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. І. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Україна, 32301

ORCID: 0000-0001-5852-2379

Віталій СПІВАК

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. І. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Україна, 32301

ORCID: 0000-0003-1843-562X

Бібліографічний опис статті: Дідик, Н., Співак, В. (2023). Соціально-психологічна робота з підлітками з агресивною поведінкою. *Ввічливість. Humanitas*, 2, 26–31, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.4>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ З АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

У статті досліджено особливості соціально-психологічної роботи з підлітками з підвищеною агресивністю. Агресія – мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, завдає об'єктам нападу фізичної та моральної шкоди. Агресивність часто зустрічається у підлітків через вікові та гормональні зміни, бажання самоствердитись, виявити самостійність та незалежність від батьків, вплив оточення та сімейне виховання. За результатами діагностики, надмірно високий рівень агресивності притаманний для третини підлітків. Для подолання агресії у підлітків ефективною є соціальна профілактика – діяльність, спрямована на попередження виникнення та розвитку негативних соціальних явищ, соціальних проблем і проблем особистості. Ефективними формами соціальної профілактики агресивності підлітків є: тренінг, брейн-ринг, вікторини, презентації, бесіди, відеолекторії, ігри, конкурси, клуби взаємодопомоги, перегляд та аналіз відеофільмів, дискусія, арттерапія та ін. Ефективними засобами щодо зниження агресивності підлітків є: правова освіта (лекції, кінолекторії, відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, методика «рівний-рівному»); надання консультативної допомоги у вирішенні проблем; сімейне консультування і психотерапія, соціальний захист і представництво інтересів сімей; соціальний захист і реабілітація дітей; створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвіл-леві заклади, конкурси, вуличні ігрові майданчики); соціально-психологічні тренінги (самопізнання, підвищення впевненості у собі, розвиток комунікативних навичок, вмінь вирішувати складні ситуації, формувати навички відповідальної поведінки); навчання на рівних (підготовка волонтерів, які будуть поширювати інформацію серед однолітків).

Ключові слова: агресивність, підліток, соціально-психологічна робота, тренінг, правова освіта, соціальна профілактика, методика «рівний-рівному».

Nataliia DIDYK

Ph. D. in Psychology, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Educational Psychology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 61, str. Ivan Ohienko, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, 32301

ORCID: 0000-0001-5852-2379

Vitaly SPIVAK

Ph. D. in Psychology, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Social Pedagogy and Social Work, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 61, str. Ivan Ohienko, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, 32301

ORCID: 0000-0003-1843-562X

To cite this article: Didyk, N., Spivak, V. (2023). Sotsialno-psykholohichna robota z pidlitkami z ahresyvnoiu povedinkoiu [Social and psychological work with adolescents with aggressive behavior]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 26–31, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.4>

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO TEENAGERS WITH AGGRESSIVE BEHAVIOR

The article examines the peculiarities of social-psychological work with adolescents with increased aggressiveness. Aggression is motivated destructive behavior that contradicts the norms and rules of human existence in society, causing physical and moral damage to the objects of attack. Aggressiveness is often found in teenagers due to age and hormonal changes, the desire to assert oneself, to show independence and independence from parents, the influence of the environment and family upbringing. According to the results of diagnostics, an excessively high level of aggressiveness is inherent in one third of teenagers. To overcome aggression in teenagers, social prevention is effective – activities aimed at preventing the occurrence and development of negative social phenomena, social problems and personality problems. Effective forms of social prevention of adolescent aggressiveness are: training, brain-ring, quizzes, presentations, conversations, video lectures, games, contests, mutual aid clubs, viewing and analysis of video films, discussion, art therapy, etc. Effective means of reducing the aggressiveness of teenagers are: legal education (lectures, film lectures, video lectures, educational programs, media materials, "peer-to-peer" method); provision of advisory assistance in solving problems; family counseling and psychotherapy, social protection and representation of the interests of families; social protection and rehabilitation of children; creation of conditions for meaningful leisure time (creative circles and studios, sports sections, leisure facilities, competitions, street playgrounds); socio-psychological trainings (self-knowledge, increasing self-confidence, development of communication skills, ability to solve difficult situations, forming skills of responsible behavior); peer education (training of volunteers who will spread information among peers).

Key words: aggression, adolescent, socio-psychological work, training, legal education, social prevention, peer-to-peer method.

Актуальність проблеми. Суспільний процес як процес гуманізації суспільних відносин потребує особливого впливу на представників найменш соціально захищених верств населення. Особливо незахищеною та вразливою категорією осіб сьогодні є діти, які потребують соціально-психологічної підтримки у закладах освіти. Сьогодні поширеною проблемою у закладах освіти є булінг, особливо для сучасного дитячого і молодіжного середовища.

У процесі реформування системи освіти, проблеми цькування і насильства в освітньому середовищі дуже часто стають перешкодою для досягнення мети всебічного розвитку дитини. Заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями знань в безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування, ненасильницької поведінки. Вирішальна роль у протидії насильству і булінгу належить психологам та соціальним працівникам. Часто причиною булінгу стає підвищена агресивність у підлітковому середовищі, що й спричиняє нетерпимість до однолітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціально-психологічної роботи при агресивній поведінці підлітків розглядається у дослідженнях О. С. Босак, Т. В. Войцях,

Є. Ю. Грицай, А.Ю. Гури, О. Ю. Дроздової, Т. В. Журавель, Г. В. Кожині, О. Г. Коломієць, Ю. В. Кононенко, Н. П. Краснової, В. П. Лютого, Т. Л. Лях, О. П. Лящ, Н. Ю. Максимової, О. О. Мізерної, О. І. Москалюк, Г. О. Орел, В. М. Оржеховської, І. В. Сопівник, О. Г. Шаровари, О. В. Файдюк, М. А. Снітко, С. Я. Харченко та ін. Вчені стверджують, що агресія, яка найбільш притаманна підліткам, саме в цьому віці є формою самовираження, не дає можливості розвиватися адекватним стосункам з батьками, вчителями, однолітками.

О. В. Файдюк серед різноманітних, взаємопов'язаних факторів, які обумовлюють виявлення агресії, описує такі, як: індивідуальний чинник, діючий на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки, який гальмує соціальну адаптацію індивіда; психолого-педагогічний чинник, що виявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання; соціально-психологічний чинник, що розкриває несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього зі своїм найближчим оточенням в сім'ї, на вулиці, в навчально-виховному колективі; особистісний чинник, який, перш за все, виявляється в активно-виборчому ставленні індивіда, що шукає своє середовище для спілкування; соціальний чинник, що визначається соціальними і соціально-економічними умовами існування

суспільства. Витоки агресивної поведінки становлять педагогічна і соціальна занедбаність, різні відхилення в стані фізичного і психічного здоров'я (Файдюк, 2015). Разом з тим, у літературі недостатньо досліджено особливості соціально-психологічної допомоги підліткам з агресивною поведінкою. Це стало метою нашого дослідження – обґрунтувати особливості соціально-психологічної допомоги підліткам з агресивною поведінкою.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Агресія – мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, завдає об'єктам нападу фізичної та моральної шкоди. За визначенням О. П. Песоцької, агресивність – це короткочасний емоційний стан або риса особистості, для яких характерна стійка готовність людей до дій, спрямованих на заподіяння психологічної або фізичної шкоди (Песоцька, 2008). У 10–11 років між різними формами агресії існує достатньо слабка диференціація. У 14–15 років між різними формами агресії присутні більш чіткі межі. У 12–13 років у хлопчиків та дівчаток найбільш вираженою є форма агресії – негативізм. Друге місце займає фізична агресія у хлопчиків, у дівчаток – вербальна агресія.

Агресивність часто зустрічається у підлітків через вікові та гормональні зміни, бажання самоствердитись, виявити самостійність та незалежність від батьків, вплив оточення та сімейне виховання. О. В. Файдюк виділяє такі наслідки агресивної поведінки підлітків: конфлікти з однолітками, батьками та вчителями; зниження рівня ефективності освітнього процесу; дезадаптованість підлітків; асоціальні прояви поведінки підлітків у дорослому віці; формування різних видів та форм девіантної поведінки тощо (Файдюк, 2015).

Підлітки схильні спрямовувати свою агресію на дорослих, на аутсайдерів в групі, а також на представників «чужої» групи. Так виникає булінг – навмисна повторювана поведінка, що проявляється у вигляді цькування, бойкоту, насмішок, поширення чуток, висміювання, псування особистих речей, фізичної розправи, залякування, вимагання грошей, приниження через інтернет-ресурси тощо. Моббінг – застосування психологічного терору групою щодо однієї особи.

Нами проведено методику А. Асінгера для визначення рівня агресивності підлітків. Отри-

mano такі результати: надмірно високий рівень агресивності притаманний для 32% досліджуваних (16 осіб). Помірний рівень агресивності властивий для 42% респондентів (21 особа). Руйнівний рівень агресивності властивий для 4% підлітків (2 особи). За результатами методики рівень агресивності у підлітковому віці вищий у хлопчиків, ніж в дівчаток (у хлопчиків 60,7%, а у дівчаток – 39,3%). Образливість та підозріливість щодо інших людей у дівчат підліткового віку більш висока, ніж у хлопчиків (у хлопчиків 41,5%, а у дівчаток – 58,5%). Для 58% хлопчиків притаманна вербальна (пряма) агресія, яка проявляється у роздратованості, вульгарних словах, крику на інших. 54% дівчат стримують прояви агресивності до об'єкта, який викликає агресію, їм властива вербальна (непряма) агресія. Дівчата можуть спрямовувати агресивність поза людиною, яка її спричинила, обмовляти за спиною та драгуватись.

Напрямами роботи з агресивною поведінкою, на думку В. П. Лютого, є: 1. Дослідження, діагностика, моніторинг проблеми: дослідження причин проблеми, стану її розвитку, чинників, що його визначають, аналіз ефективності реалізації профілактичних програм. 2. Попередження негативної дії об'єктивних чинників: вплив на об'єктивні (природні, матеріально-економічні) причини і чинники проблеми (усунення, нейтралізація, запобігання, компенсація наслідків). 3. Попередження негативного впливу соціального оточення: запобігання поширенню негативних цінностей, зразків поведінки, захист від шкідливих дій інших осіб. 4. Збільшення ресурсів середовища: створення можливостей для подолання проблеми і чинників, що її створюють, для альтернативного проблемі способу життя, для повноцінного задоволення потреб. 5. Формування адекватного уявлення щодо проблеми та ставлення до неї: формування свідомого ставлення людей щодо проблеми та її причин (знань, поглядів, переконань, установок тощо), позитивних соціальних цінностей. 6. Виявлення і корекція особистісних якостей, що знижують адаптивні можливості людини: попередження розвитку, нейтралізація та корекція проявів негативних особистісних рис.

Розвиток якостей, що збільшують адаптивні можливості: розвиток вмінь і якостей, необхідних для подолання проблем (Лютий, 2004).

С. Я. Харченко, Н. П. Краснова серед напрямів профілактичної роботи агресивної поведінки описують: правову освіту, розповсюдження інформації щодо правових можливостей подолання проблеми (лекції, кіно-, відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ); надання консультативної допомоги у вирішенні проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, телефонне консультування); надання кризової соціально-психологічної допомоги (кризові стаціонари, служби «Телефон довіри тощо»); соціально-педагогічну допомогу сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, сім'ям з проблемними дітьми (сімейне консультування, представництво інтересів сімей); соціальний захист і реабілітацію дітей з девіантних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення батьківських прав); сприяння зайнятості населення, особливо представників соціально вразливих груп та груп ризику (центри зайнятості і працевлаштування, громадські роботи); створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заходи, конкурси, вуличні ігрові майданчики); соціальну підтримку проявів позитивної соціальної активності (підтримка діяльності громадських організацій, груп соціальної дії, волонтерської роботи); профілактику наркоманії та алкоголізму (Харченко, 2012).

Ю. В. Кононенко, І. В. Сопівник вважають за потрібне використовувати такі напрями соціально-психологічної роботи з агресивними підлітками: 1. Консультаційна робота з батьками і педагогами на заняття провокуючих факторів агресивної поведінки в підлітків. 2. Навчання учня конструктивних поведінкових реакцій у проблемній ситуації. Зняття деструктивних елементів у поведінці. 3. Навчання учня технік і способів керування власним гнівом. Розвиток контролю над деструктивними емоціями. 4. Зниження рівня особистісної тривожності. 5. Корекція агресивної поведінки підлітків. 6. Формування усвідомлення особистісних емоцій і почуттів інших людей; розвиток емпатії. 7. Розвиток позитивної самооцінки. 8. Навчання підлітка відреагуванню негативної ситуації загалом (Кононенко, 2012).

Рекомендаціями щодо роботи з агресивністю підлітків Т.В. Журавель рписує такі: тісна співпраця психологів, соціальних педагогів, керівництва школи з батьками та спеці-

лістами з психокорекційної роботи – представниками державних та громадських організацій; розробка на впровадження у школі чіткої системи індикаторів здійснення насильства над дитиною, зокрема у сім'ї, з метою раннього виявлення дітей, які потребують допомоги і підтримки; систематичне здійснення первинної, вторинної та третинної профілактики агресивної поведінки дітей починаючи з молодших класів школи на основі спеціально розроблених програм, а не окремих непослідовних заходів; використання різноманітних методів впливу у профілактичних програмах (індивідуальні бесіди; диспути; відео-лекторії; казко-терапія; арт-терапія; рольові ігри; ігри, що дозволяють «виплеснути» негативні емоції; тренінги; різноманітні спортивні змагання тощо); впровадження на рівні закладу системи шкільної медіації як дієвого інструменту формування у дітей навичок недопущення та конструктивного вирішення конфліктних ситуацій; залучення батьків чи значущих осіб до профілактичного процесу, організація соціально-педагогічної, психологічної, просвітницької роботи з батьками, навчання ефективним методам виховання та розвитку дитини без застосування насильства та будь-якого негативного впливу на дитину; залучення до реалізації профілактичних програм висококваліфікованих спеціалістів, які володіють відповідними знаннями, вміннями та навичками; включення до профілактичних програм (що можуть реалізуватися як у груповій, так і у індивідуальній формах) таких змістових блоків: діагностична робота з визначення причин та основних проявів агресії у підлітків; індивідуальне мотиваційне інтерв'ю (бесіда) з метою з'ясування рівня усвідомлення підлітком проблеми та бажання працювати щодо її подолання та попередження більш негативних поведінкових проявів; постановка індивідуальних цілей щодо подолання агресивної поведінки; загальна інформація про агресію (стадії розвитку агресії, ескалація конфлікту); навчання навичкам виявлення терпимості та самоконтролю агресивних проявів поведінки; відповідальність за здійснення тих чи інших агресивних дій; сутність насильства в сім'ї та його попередження; конструктивні моделі взаємодії з однолітками та дорослими (ефективне спілкування, успішне попередження та подолання конфліктів тощо); формування перспективного життєвого плану;

підведення підсумків щодо результатів роботи у програмі, оцінка результатів досягнення індивідуальних цілей (Журавель, 2014).

Погоджуємось із думкою Л.І. Романовської, Л.М. Джигун, Н.В. Синюк, що ефективними для профілактики агресивної поведінки підлітків будуть: правова освіта (лекції, кінолекторії, відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, методика «Рівний-рівному»); надання консультативної допомоги у вирішенні проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування); соціально-педагогічна допомога сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами (сімейне консультування і психотерапія, соціальний захист і представництво інтересів сімей); соціальний захист і реабілітація дітей (консультування, психологічна допомога у кризовій ситуації, позбавлення батьківських прав); створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвіллеві заклади, конкурси, вуличні ігрові майданчики); соціально-психологічні тренінги (самопізнання, підвищення впевненості у собі, розвиток комунікативних навичок, вмінь вирішувати складні ситуації, формувати навички відповідальної поведінки); навчання на рівних (підготовка волонтерів з числа підлітків, які поширюватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків під час неформального спілкування) (Романовська, 2009).

Ю.В. Кононенко, І.В. Сопівник описують такі напрями роботи з агресивними підлітками:

1. Консультаційна робота з батьками і педагогами на заняття провокуючих факторів агресивної поведінки в підлітків.
2. Навчання учня конструктивних поведінкових реакцій у проблемній ситуації. Зняття деструктивних елементів у поведінці.
3. Навчання учня технік і способів керування власним гнівом. Розвиток контролю над деструктивними емоціями.
4. Зниження рівня особистісної тривожності.
5. Корекція агресивної поведінки підлітків.
6. Формування усвідомлення особистісних емоцій і почуттів інших людей; розвиток емпатії.
7. Розвиток позитивної самооцінки.
8. Навчання підлітка від реагування негативної ситуації загалом (Кононенко, 2012).

Ефективними формами соціальної профілактики агресивності підлітків є: тренінг, брейнинг, вікторини, презентації, бесіди, відеолек-

торії, ігри, конкурси, клуби взаємодопомоги, перегляд та аналіз відеофільмів, дискусія, арт-терапія та ін. Функціональними обов'язками соціального працівника і психолога щодо профілактики проявів агресивної поведінки підлітків у закладі освіти є: формування гуманних відносин між вихованцями, учнями та педагогами; охорона і захист прав та інтересів дітей; вивчення особливостей особистості учня, соціальної ситуації розвитку та умов життєдіяльності; вияв інтересів та потреб, проблем і труднощів дітей та підлітків; створення атмосфери психологічного комфорту для учнів у навчальній та позанавчальній діяльності; організація та координація різних видів позанавчальної діяльності дітей і підлітків; попередження конфліктів в учнівських колективах; профілактика правопорушень та агресії серед неповнолітніх, робота з учнями «групи ризику»; посередницька діяльність між вихованцями та адміністрацією, педагогами школи, батьками, різними соціальними інститутами; взаємодія з педагогами, психологами, батьками або опікунами для надання допомоги учням; попередження суїцидальних спроб неповнолітніх.

Нами розроблена програма соціальної профілактики агресивності підлітків, яка, на наш погляд, є ефективною при застосуванні таких методів: профілактичні ігри (наприклад, «СТОП-насильству!»), карткову ігрову методику «Коло безпеки», метод «рівний-рівному», соціально-психологічні тренінги. Тренінгові заняття є досить ефективні, тому що спрямовані на формування знань, умінь і навичок, які сприяють усвідомленому вибору варіантів поведінки.

На нашу думку, ефективним для попередження агресії підлітків є комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [37], «Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект» [80], програма тренінгових занять «СТОП-Булінг» [74], серія роликів ЮНІСЕФ «Викресли булінг», створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ефективними формами соціально-психологічної роботи з агресивністю підлітків є: тре-

нінг, брейн-ринг, вікторини, презентації, бесіди, відеолекторії, ігри, конкурси, клуби взаємодопомоги, перегляд та аналіз відеофільмів, дискусія, арттерапія та ін. Перспективними шляхами оптимізації розв'язання проблеми є апробація програми профілактики агресії у підлітків,

застосовуючи інноваційні форми і методи соціальної роботи (наприклад, Інтернет-технології, ігрові технології) із залученням суб'єктів впливу різних рівнів (держави, закладів освіти та сім'ї), злагодженої міжпрофесійної взаємодії фахівців та громадських організацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Береговська Л. В., Данилюк О. С., Залеська І. І. та ін. Антибулінг. Практичні заняття. Київ, 2019. 152 с.
2. Журавель Т. В. Попередження агресивної поведінки підлітків як наслідку насильства в сім'ї. *Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною*, Запоріжжя, 2014. С. 26–28.
3. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія. Київ, 2008. 336 с.
4. Комплект освітніх програм. *Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації*. Київ, 2018. 143 с.
5. Кононенко Ю. В., Сопівник І. В. Агресивність підлітків із сільської місцевості: діагностика та соціально-педагогічна профілактика. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 6(31). С. 91–95.
6. Лютий В. П. Зміст і методи профілактичної інтервенції. *Профілактика ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки серед вихованців притулків для неповнолітніх*. Київ, 2004. С. 39–48.
7. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації : соціально-педагогічний аспект. Київ, 2016. 192 с.
8. Романовська Л. І., Джигун Л. М., Синюк Н. В. Теорія і практика реабілітаційної роботи. Хмельницький, 2009. 222 с.
9. Файдюк О. В. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах. Запоріжжя, 2015. С. 76–78.
10. Харченко С. Я., Краснова Н. П. Робота соціального педагога з дітьми девіантної поведінки. Харків, 2012. 143 с.

REFERENCES:

1. Berehovska, L.V, Danyliuk, O.S., & Zalevska, I.I. (2019). Antybulinh. Praktychni zaniattia. Kyiv: Shkilnyi svit [in Ukrainian].
2. Zhuravel, T. V. (2014). Poperedzhennia ahresyvnoi povedinky pidlitkiv yak naslidku nasylstva v simi. *Sotsialno-pedahohichna pidtrymka simi z dytynoiu*, Zaporizhzhia: NZU [in Ukrainian].
3. Zvierieva, I.D. Sotsialna pedahohika: mala entsyklopediia (2008). Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury [in Ukrainian].
4. Komplekt osvitynih proham. *Vyrishennia konfliktiv myrnym shliakhom. Bazovi navychky mediatsii* (2018). Kyiv [in Ukrainian].
5. Kononenko, Yu. V., & Sopivnyk, I. V. (2012). Ahresyvnist pidlitkiv iz silskoi mistsevosti: diahnostyka ta sotsialno-pedahohichna profilaktyka. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 6(31) [in Ukrainian].
6. Liutyi, V. P. (2004). Zmist i metody profilaktychnoi interventsii. *Profilaktyka VIL/SNIDu ta ryzykovanoi povedinky sered vykhovantsiv prytulkiv dlia nepovnoletnikh*. Kyiv : Verso-04 [in Ukrainian].
7. Rozbudova myru. *Profilaktyka i vyrishennia konfliktu z vykorystanniam mediatsii: sotsialno-pedahohichni aspekt*. (2016). Kyiv : FOP Stetsenko V. V. [in Ukrainian].
8. Romanovska, L. I., Dzhyhun, L. M., & Syniuk, N. V. (2009). Teoriia i praktyka rehabilitatsiinoi roboty. Khmelnytskyi : KhNU [in Ukrainian].
9. Faidiuk, O. V. (2015). Sotsialno-pedahohichna profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
10. Kharchenko, S. Ya., & Krasnova, N. P. (2012). Robota sotsialnoho pedahoha z ditmy deviantnoi povedinky. Kharkiv : Osnova [in Ukrainian].